

ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΑ

ΕΙΟΣ Α.
ΑΡΙΘ. 4

Ἐν Πειραιεὶ Ἀγρουστός
1883

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΗΣ
Δ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

HERBERT SPENCER

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΑΡΧΑΙ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Τὸ μὴ ἐπιστητόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Θρησκεία καὶ Ἐπιστήμη.

(Συνέχεια ἴδε προηγούμενον φύλλον ἀριθ. 3)

§ 3. Καὶ ἐὰν εἰλικρινῶς ἀποδεχώμεθα τὴν γενικὴν ταύτην ἀρχήν, βαδίζομεν δέ, ἣν ὑποδείκνυσιν ὁδόν, ἥττον δυσχερῶς θὰ κατανοήσωμεν τοὺς διαίρουντας τοὺς ἀνθρώπους χρονίους ἀνταγωνισμούς. Ἐφαρμόζοντες δὲ αὐτὴν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν παραδεδεγμένων ἰδεῶν, τῶν μὴ προσωπικῶς διαφερουσῶν ἡμᾶς, ἀλλ' ἐπὶ καὶ ἐπὶ τῶν ἰδίων ἡμῶν καὶ τῶν τῶν ἀντιπάλων ἡμῶν ἰδεῶν, θὰ κρίνομεν δικαιότερον. Διότι θὰ κλίνωμεν αἰετοτε, νὰ ὑποπτεύωμεν μή τοι αἱ πεποιθήσεις ἡμῶν δὲν εἶναι τελείως ἀληθεῖς; μήτοι αἱ ἀντίθετοι δὲν εἶναι τελείως ψευδεῖς; Ἀφ' ἐνός μὲν δὲν θὰ παρασυρώμεθα, ὡς ὁ ἀσυλλόγιστος ὄχλος ὑπὸ ἰδεῶν τινῶν ἐκ μόνου τοῦ τυχαίου λόγου, ὅτι ἐγενήθημεν κατὰ τὴν δεῖνα ἢ δεῖνα ἐποχὴν, ἐπὶ τούτου ἡ ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς γῆς καὶ ἀφ' ἐτέρου δὲν θὰ ὑποπίπτωμεν, ὡς οἱ πλείστοι τῶν λεγομένων ἀνεξαρτήτων κριτικῶν, εἰς τὸ σφάλμα τοῦ ἀντιτιθέναι τοῖς ἡμετέροις ἀντιπάλαις ἀρήσεις ἀπολύτους καὶ περιφρονητικάς.

Πάντων δὲ τῶν ἀνταγωνισμῶν, τῶν ἀναφυομένων μεταξύ

τῶν πεποιθήσεων ὁ ἀρχαιότατος, ὁ βαθύτατος, ὁ σοβαρώτατος καὶ ὁ γενικώτατος εἶναι ὁ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡρξάτο ἅμα ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἀπλουστάτων νόμων περὶ τῶν κοινοτάτων πραγμάτων ἔθετο ὅριον τῇ παγκοσμίῳ εἰδωλολατρείᾳ, ἥτις μέχρι τότε ἐδέσποζεν ἐν τοῖς πνεύμασιν, Ἄνευρίσκειται δὲ πανταχοῦ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνθρωπίνου γνώσεως ἀπὸ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἀπλουστάτων τῆς μηχανικῆς ἔργων μέχρι τῶν περιπλοκωτάτων φαινομένων τῆς ἱστορίας τῶν ἐθνῶν. Αἱ ρίζαι αὐτοῦ εὐρηγται εἰς τὰ βάθη τῶν διανοητικῶν ἔξων τῶν διαφοροῦ τάξεως πνευμάτων. Προσθετέον δέ, ὅτι αἱ ἀντιφατικαὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς ἰδέαι, ὥς αἱ διανοητικαὶ αὗται ἔξεις κεχωρισμένως γεννώσιν, ἐπιδρῶσιν ἐπ' ἀγαθῷ ἢ ἐπὶ κακῷ ἐπὶ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ μάχη ἡ ἀτελεύτητος, ἡ συναφθεῖσα καθ' ἅπαντας τοὺς αἰῶνας ὑπὸ τὰς σημαίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀποτέλεσμα ἔσχε τὴν γένεσιν ἔχθρας, ἥτις ἐκώλυσε δυστυχῶς τὴν μίαν φατρίαν τοῦ νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ἐτέρας. Ἐπὶ μείζονος θεάτρου καὶ μετὰ βιαϊότητος σφοδρότερας ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ διαμάχῃ πραγματοῦ μῦθόν τινα βαθείας ἠθικότητος, τὸν μῦθον τῶν ἱπποτῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐμονομάχουν περὶ τοῦ χρώματος ἀσπίδος, ἥς ἐκάτερος μόνον τὴν μίαν ὄψιν ἔβλεπεν. Ἐκάτερος τῶν μαχητῶν μὴ βλέπων καλῶς τὸ ζήτημα, εἰμὴ ἐκ τοῦ ἰδίου ἐπόψεως σημείου, κατηγορεῖ τοῦ ἐτέρου ἐπὶ μωρίᾳ καὶ ἐπὶ κακῇ πίστει. Ὅτι ἔλλειπεν ἐκ αὐτῶν ἡ εἰλικρινὴς θέλησις, ἵνα προσέλθῃ πρὸς τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ καὶ ἴδῃ πῶς ἄρα συνέβαινεν, ὥστε οὗτος νὰ βλέπῃ τόσῳ διαφόρως τὴν ἀσπίδα.

Εὐτυχῶς διὰ τοῦ χρόνου αἱ ἰδέαι προσλαμβάνουσιν ἐλευ-

θεριώτερον χαρακτήρα, ὃν καλῶς θὰ πράττωμεν ἀναπτύσσοντες, καθ' ὅσον ἡ φύσις ἡμῶν ἐπιτρέπει. Ὅσῳ μᾶλλον τῆς ἀνεμωλίου δόξης τοῦ θριάμβου προαιρούμεθα τὴν ἀλήθειαν, τοσούτῳ μᾶλλον θὰ ἐπιθυμήσωμεν, νὰ γνωρίσωμεν τί ἔρα ἀναγκάζει τοὺς ἡμετέρους ἀντιπάλους νὰ σκέπτονται, ὡς σκέπτονται. Θὰ ὑποπτεύσωμεν, ὅτι ἴσως ἡ ἐπιμονὴ αὐτῶν τοῦ ὑπερμαχεῖν τινὸς δοξασίας προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι αἰσθάνονταί τι, ὅπερ ἡμεῖς δὲν ἡσθάνθημεν, καὶ θὰ θελήσωμεν, νὰ συμπληρώσωμεν τὸ μέρος τῆς ἀληθείας, ὅπερ ἡμεῖς κατέχομεν διὰ τοῦ μέρους, ὅπερ αὐτοὶ εὔρον. Διὰ δικαιότερας τῆς ἀνθρωπίνου αὐθεντίας ἐκτιμήσεως θ' ἀποφύγωμεν τὰ δύο ἄκρα τῆς ὑπερβολικῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς παραλόγου ἀντιστάσεως, δὲν θὰ θεωρήσωμεν τὰς κρίσεις τῶν ἀνθρώπων τὰς μὲν ὡς ὀπλύτως καλὰς, τὰς δὲ ὡς ἀπολύτως κακὰς, ἀλλὰ θὰ κλίνωμεν κατὰ προτίμησιν πρὸς τὴν εὐχερίστερον ὑπερασπιζομένην γνώμην, ὅτι οὐδεὶς ἔχει ἐντελῶς δίκαιον καὶ ὅτι οὐδεὶς ἔχει ἐντελῶς ἄδικον.

Ἐξετάσωμεν λοιπὸν τὰς δύο ὀψεις τῆς μεγάλης ταύτης ἀμφιλογίας τηροῦντες, ὅσῳ τὸ δυνατόν, ἣν συνιστῶμεν ἀμεροληψίαν. Ἀντιστῶμεν ταῖς ἐκ τῆς ἀγωγῆς ῥοπαῖς, κλείσωμεν τὸ οὐς πρὸς τὰς μεμφιμοιρίας τῶν αἰρεσιάρχων καὶ ἴδωμεν τὰς ἐκ τῶν προτέρων πιθανότητας τὰς συνηγορούσας ὑπὲρ ἑκατέρας τῶν φατριῶν.

§ 4. Ὁ σχηματίσας ἀκριβῆ ἰδέαν περὶ τῆς γενικῆς ἀρχῆς, ἣν ἐξεθέμεθα, δύναται ἐκ τῶν προτέρων νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ ποικίλοι τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τύποι, οἳ τε ὑπάρξαντες καὶ οἱ ὑπάρχοντες ἔτι, ἐρείδονται πάντες ἐπ' ἐσχάτου τινὸς γεγονότος. Ἡ ἀναλογία ἄγει ἡμᾶς, νὰ κρίνωμεν οὐχὶ ὅτι μία τῶν δοξασιῶν τούτων εἶναι ἐντελῶς ἀληθής, ἀλλ' ὅτι ἐν πάσαις ὑπάρχει τι καλὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον σκιαζόμενον ὑπὸ κακοῦ. Ἡ τῆς ἀληθείας οὐσία ἡ περιεχομένη ἐν ταῖς ψευδέσι δοξασίαις δύναται σφόδρα νὰ διαφέρει τῶν πλείστων, οὐχὶ ὅμως πάντων τῶν δογμάτων ἐκάστης τῶν δοξασιῶν τούτων καὶ ἀναμφιβόλως δέ, ἐὰν ᾗ, ὡς ἰσχυροὺς ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν, πολὺ μᾶλλον ἀφηρημένη πάντων τούτων, ἔπεται καὶ ὅτι ἐξ ἀνάγκης δὲν ὁμοιάζει αὐτοῖς. Ἐν τούτοις οἰαδήποτε καὶ ἂν ὑρίστανται διαφορὰ μεταξὺ τῆς οὐσιώδους ταύτης ἀληθείας καὶ τῶν ἐκφραζόντων αὐτῶν δογμάτων, ὑπάρχει αὕτη καὶ δέον νὰ εὐρεθῇ. Διότι τὸ ὑποτιθέναι, ὅτι αἱ διαφορῶν τύπων θρησκευτικαὶ ἔννοιαι ἄνευ ἐξαιρέσεως καὶ ἀπολύτως στεροῦνται βάσεως, ἴσον ἐστὶ καὶ τὸ ὑπερμέτρως ταπεινοῦν τὸν μέσον τῆς νοητικῆς δυνάμεως τῆς ἀνθρωπότητος ὅρον, ἧς ἡ κληρονομία κοινὸν τυγχάνει κτῆμα πάσαις ταῖς ἀτομικαῖς διανοαῖς.

Θὰ ἴδωμεν, ὅτι ὁ γενικὸς οὗτος λόγος ἐπιρρῶννυται ὑφ' ἐτέρων φύσεως εἰδικωτέρας. Τῷ τεκμηρίῳ, ὅτι αἱ ποικίλαι δοξασίαι τῆς αὐτῆς κλάσεως ἐρείδονται πᾶσαι ἐπὶ βάσεως πραγματικῆς, προσθετέον ἐν τῇ προκειμένη περιπτώσει καὶ

νέον τεκμήριον, συναγόμενον ἐκ τῆς πανταχοῦ παρουσίας τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν. Διότι αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι ἐνὸς ἢ ἐτέρου εἶδους εἶναι σχεδὸν ἢ ἐντελῶς παγκόσμιοι. Ἰσχυρίζονται μὲν, ὅτι ὑπάρχουσι φυλαὶ ἀμοιροῦσαι καὶ αὐτῆς τῆς στοιχειωδестаτης θεωρίας περὶ τῆς δημιουργίας, ὅτι αἱ περὶ τῆς δημιουργίας στοιχειωδέσταται θεωρίαι ἐμφανίζονται μόνον, ἀφ' οὗ ὁ ἄνθρωπος προσεκτήσατο ἤδη διανοητικὴν τινὰ ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ τοῦτο ἀληθές ὑποτιθέμενον δὲν μεταβάλλει τὸ ἀποτέλεσμα. Διότι ὁμολογηθέντος, ὅτι παρὰ πάσαις ταῖς βαθμὸν τινὰ νοητικῆς ἀναπτύξεως καταλαβούσαις φυλαῖς εὐρίσκομεν ἰδέας τινὰς ἀμυδράς περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς μυστηριώδους ἀρχῆς τῶν περικυκλούντων τὸν ἄνθρωπον ὄντων, δυνάμεθα, νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ ἰδέαι αὗται εἶναι ἀναγκαῖα προϊόντα τῆς πορείας τῆς νοήσεως. Ἡ ἄπειρος αὐτῶν ποικιλία κρατύνει μάλιστα τὸ συμπέρασμα τοῦτο δεικνύουσα, ὅτι αἱ θεωρίαι αὗται ἔχουσιν αὐτοτελῆ ὑπαρξιν δεικνύουσα ἔτι πῶς ἐν διαφοροῖς τόποις, κατ' ἐποχὰς διαφορῶν παραπλήσιοι ὅροι εἰς παρεμφερεῖς ἡγαγον ἰδέας καὶ δι' αὐτῶν εἰς ἀποτελέσματα ἀνάλογα. Εἶπον, ὅτι τὰ ἀναρίθμητα φαινόμενα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, διάφορα καὶ ὅμως τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, εἶναι προϊόντα τυχαῖα καὶ τεχνητά. Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἀνυποστήρικτος. Ἡ ἐνάργεια, ὅταν εἰλικρινῶς συμβουλευώμεθα αὐτήν, διαρρήδην διαψεύδει τὴν γνώμην, τὴν υποβιβάζουσαν τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας μὲχρις ἀπλῶν ἐπινοήσεων τῶν ἱερέων. Καὶ δὴ, ἐὰν μόνας τὰς πιθανότητας λάβῃ τις ὑπ' ὀφει, δὲν δύναται ἐλλόγως, νὰ συναγάγῃ, ὅτι ἐν πάσαις ταῖς κοινωνίαις, παρελθούσαις καὶ παρούσαις, ἀγρίαις ἢ πεπολιτισμέναις μέλη τινὰ αὐτῶν συνενοήθησαν πρὸς ἐξαπάτησιν τῶν λοιπῶν καὶ ὅτι ἔτυχον τοῦ σκοποῦ αὐτῶν διὰ μέσων οὕτωσι ὁμοίων. Ἐὰν ἰσχυρίζοντο, ὅτι ἀρχικόν τι πλάσμα ἐπενοήθη ὑπὸ ἀρχιγενεὺς ἱερατικοῦ σωματείου πρὸ τῆς διασπορᾶς τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ φιλολογία θ' ἀπεκρίνετο. Διότι ἡ φιλολογία ἀποδείκνυσιν, ὅτι ἡ διασπορὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τῆς κοινῆς αὐτοῦ πατρίδος ἤρξατο καθ' ἣν ἐποχὴν οὐκέτι ὑπῆρχε γλῶσσα ἀρκούντως ἀνεπτυγμένη πρὸς ἐκφράσιν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἂν ἡ ὑπόθεσις τῆς τεχνητῆς καταγωγῆς τῆς θρησκείας ἐπὶ ἐτέρων ἔτι ἐρείδετο ἐπιχειρημάτων, δὲν θὰ ἐξήγῃ τὰ πράγματα. Δὲν ἐξηγεῖ λ. χ. διατί ὑπὸ τοὺς μάλιστα διαφέροντας θρησκευτικούς τύπους ἀνευρίσκομεν σταθερῶς τὰ αὐτὰ στοιχεῖα, δὲν ἐξηγεῖ διατί ἡ κριτικὴ, καταλύουσα ἀπ' αἰῶνος εἰς αἰῶνα τὰ ἰδιαίτερα θρησκευτικὰ δόγματα, δὲν κατέστρεψεν, ἣν τὰ δόγματα ταῦτα καλύπτουσι θεμελιώδη ἔννοιαν. Ἰδοὺ παράξενον πρόβλημα· βλέπομεν τὰς ἐθνικὰς δοξασίας τέλεον παρακμαζούσας καὶ περιφρονουμένας ἕνεκα τῶν παραλογισμῶν καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν τῶν συσσωρευομένων περὶ αὐτάς, βλέπομεν αὐτάς φθινούσας ἐν τῷ ᾧ μέσω τῆς ἀδιαφορίας, ἢ καταβαλλομένας ἐν

ἀγῶνι ἐναντίον τῆς θετικῆς ἀρνήσεως· ἀλλ' ὡσαύτως βλέπομεν αὐτὰς ἀείποτε ἀνακυπτούσας κατὰ μικρὸν καὶ ἐμπεδουμένας ἐκ νέου, εἰ μὴ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον, τοῦλάχιστον μετὰ τῆς αὐτῆς οὐσίας. Ἡ ἀναβίωσις αὕτη ἔχει τι τὸ ἐκπληκτικὸν καὶ ἐν τούτοις ἡ ὑπόθεσις προσκλύπει πρὸς αὐτήν, οὐδ' ἐξηγεῖ αὐτήν. Οὕτως ἡ καθολικότης τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἡ ἀνεξάρτητος αὐτῶν ἀνάπτυξις παρὰ ταῖς διαφοροὺς ἀρχιγενέσι φυλαῖς καὶ ἡ μεγάλη αὐτῶν ζωτικότης τὰ παντα συμβαλλουσιν εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ἡ ῥίζα αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης εἶναι βαθεῖα καὶ οὐχὶ ἐπιπόλαιος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὑποχρεούμεθα, νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι, ἐὰν δὲν ἔχωσιν ὑπερφυσικὴν καταγωγὴν, ὡς ἡ πλειονότης ἰσχυρίζεται, προάγονται ὁμῶς ἀναγκαίως ἐκ τῆς βραδείας ἐπιδόσεως καὶ τῆς βαθμιαίας συστηματοποιήσεως τῆς ἀνθρωπίνου ὑπάρξεως.

Θὰ εἴπη τις, ὅτι αἱ θρησκείαι εἶναι τὸ προϊόν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὅπερ, πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ ἱκανοποίησιν χαλαρεῖ χιμαίρας, ὥς ῥίπτει εἴτα εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ ὡς ἡρέμα καὶ κατὰ μικρὸν ἐκλαμβάνει ὡς πραγματικότητας; Ἡ δυσχέρεια δὲν θὰ ἤρετο, θὰ ὠπισθοδρόμει δὲ μόνον. Διότι, εἴτε τὸ αἶσθημα εἶναι ὁ πατήρ τῆς ιδέας, εἴτε τὸ αἶσθημα καὶ ἡ ιδέα κοινὴν ἔχουσι τὴν ἀρχήν, ἡ αὐτὴ ἐρώτησις τίθεται· πόθεν προέρχεται τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα; Εἶναι στοιχεῖον συστατικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος ὑπόθεσις βεβαίῳ τοῦτο καὶ οἱ προτιμῶντες δὲ ἐτέρας ὑποθέσεις δὲν δύνανται ν' ἀρνηθῶσιν. Ἐὰν πρέπη νὰ καταταξῶμεν μετὰ τῶν συγκινήσεων τοῦ ἀνθρώπου τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, τὸ ἐμπνέον τὴν πλειονότητα τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐξεγειρόμενον, δοθείσης περιστάσεως, καὶ παρ' αὐτοῖς τούτοις, οἵτινες φαίνονται πάντῃ αὐτοῦ ἐστερημένοι, δὲν δυνάμεθα ἐλλόγως, ν' ἀρνηθῶμεν αὐτῷ τὴν προσοχὴν ἡμῶν. Ὑποχρεούμεθα, ν' ἀναζητήσωμεν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ. Ἀπαντῶμεν ἡθικὴν δυνάμιν, ἥτις, ἵνα μὴ τι πλεῖον εἴπωμεν, περισσὴν ἤσκησεν ἐπιρροήν, ἥτις σπουδαῖον διεδραμάτισε πρόσωπον ἐν ἀρχῇ τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἥτις εἶναι σήμερον ἡ ψυχὴ πολυαριθμῶν θεσμῶν, ἡ αἰτία ἀτελευτήτων ἐρίδων καὶ τὸ ἐλαττέριον ἀπειραριθμῶν πράξεων. Θεωρία τῶν ὄντων, παρρωσὰ πάντα ταῦτα, ἐξ ἀνάγκης ἔσται ἐλλειπής. Καὶ μόνον ὡς φιλόσοφοι ἂν θεωρήσωμεν αὐτό, ἐπιτακτικῶς καλούμεθα, νὰ εἴπωμεν τί δηλοῖ, οὐδὲ δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν τὸ ἔργον τοῦτο, χωρὶς νὰ ὁμολογήσωμεν τοῦ συστήματος ἡμῶν τὸ ἀναρμόδιον.

Μόνον δὲ μετὰ δύο δυνάμεθα νὰ ἐκλέξωμεν ὑποθέσεων. Κατὰ τὴν μὲν τὸ αἶσθημα τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς ιδέας ἔργον εἶναι εἰδικῆς δημιουργίας, ὡς πᾶσαι αἱ ἀνθρώπιναι ἡθικαὶ δυνάμεις, κατὰ τὴν δὲ, τὸ αἶσθημα τοῦτο, ὡς πάντα τὰ ἄλλα, γεννᾶται ἐξ οἰκείας δράσεως ἀναπτύξεως. Ἐὰν τὸν πρῶτον παραδεχθῶμεν ὅρον τῆς προτάσεως, ὃν οἱ πρόγονοι ἡμῶν καθόλου παρεδέχθησαν καὶ ὃν ἔτι ἡ τῶν ἀνθρώπων

πλειονότης ἀναγνωρίζει, τὸ ζήτημα ἐλύθη· ὁ ἀνθρώπος ἀμέσως ἐπροικίσθη διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ, τὸ δὲ αἶσθημα τοῦτο πληροῖ τοὺς σκοποὺς τοῦ δημιουργοῦ τούτου. Ἐὰν τὸν δεύτερον, ἀπαντῶμεν τὰ ἐξῆς ζητήματα· τίσι περιστάσεσιν ἀνενεκτέον τὴν ἀρχὴν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ ὁποία τις ἡ λειτουργία αὐτοῦ; Ὁφείλομεν, ν' ἀκούσωμεν τὰς ἐρωτήσεις ταύτας καὶ νὰ εὕρωμεν αὐτὰς ἀποκρίσεις. Ἐὰν μὲν συμφώνως πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην θεωρήσωμεν τὰς ἡθικὰς ταύτας δυνάμεις ὡς τὸ προϊόν τροποποιήσεων ἐπαλλήλων καὶ προερχομένων ἐκ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τοῦ ὁργανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μέσου, εἴμεθα ἠναγκασμένοι, νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ὑφίστανται ἐν τῷ μέσῳ τῶν φαινομένων ὅροι ἀναγκαίαν καταστήσαντες τὴν παραγωγὴν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ τότε ὀφείλομεν, νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι εἶναι τοσούτῳ φυσικὸν καὶ κανονικόν, ὡς καὶ ἄλλη τις ἡθικὴ δύναμις. Προσέτι δέ, ἐὰν ᾖ ἀληθὲς κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀπὸ κατωτέρου εἰς ἀνώτερον τύπον ἀναπτύξεως, ὅτι ὁ σκοπός, ὁ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπιδιωκόμενος ὑπὸ τῶν βαθμιαίων μεταβολῶν, εἶναι ἀναγκαίως ἡ ἀρμόζουσα ἱκανοποίησις πασῶν τῶν ἀναγκῶν τῆς ὑπάρξεως, εἴμεθα πάλιν ἠναγκασμένοι, νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦτο συντελεῖ πως εἰς τὴν εὐπραγίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Οὕτως οἱ δύο ὅροι τὴν αὐτὴν περιέχουσιν ἀρχήν. Ἀναγκαίως καταλήγομεν εἰς συμπέρασμα, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα ἢ ἀμέσως ἐδημιουργήθη, ἢ διὰ βαθμιαίας ἐπιδράσεως αἰτίων φυσικῶν. Ἀλλ' οἷονδ' ἔστι καὶ ἂν ἀσπασθῶμεν συμπέρασμα, ἐπιβάλλει ἡμῖν τὸ πρὸς τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα σέβας.

ΑΠΟΦΡΑΔΕΣ ΗΜΕΡΑΙ

Ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τοῦ δόγματος τῆς ἐξ ἑνὸς μόνου θεοπλάστου ζεύγους καταγωγῆς ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων δύναται, πιστεύομεν νὰ χρησιμεύσῃ ἐν ἀνάγκῃ καὶ τοῦτο· ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ ἡμετέρου πλανήτου, οἱ τοσοῦτον κατὰ τόπους διαφέροντες ἀλλήλων κατὰ τὸ ἀνάστημα, τὸ φρόνημα, τὴν λαλίαν, τὴν ἐνδυμασίαν, τὰς τρίχας, τὰς ιδέας, τὸ χρῶμα καὶ τοὺς τρόπους, ἔχουσιν ἐν τούτοις ἡθικὸν τι γινώρισμα κοινὸν εἰς ἅπαντας ἀνεξαίρετως. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀκαταμάχητός τις κλίσις εἰς τὸ πιστεῦν οὐ μόνον ἀπίστευτα πράγματα, ἀλλὰ τὰ αὐτὰ περίπου ἀπίστευτα πράγματα ὡς οἱανδήποτε μαῖραν μήκους καὶ πλάτους τῆς ὑδρογείου σφαίρας· «ἀπὸ Παρισίων μέχρι Ἰαπωνίας καὶ ἀπὸ Πεκίνου μέχρι Ῥώμης», ὡς ἔλεγεν ὁ γάλλος σατυρικός Boileau Despreaux, ἥτοι Λειμώνιος Ὑδροπότης κατὰ μετάφρασιν ἀκραιφνοῦς τινος ἐλληνιστοῦ. Ἐφ' ὅσον προοδεύουσιν ἡ γεωγραφικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἀνθρωπολογία ἡ ἀλήθεια αὕτη ἀποβαίνει καθ' ἐκάστην